

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏBU ABDULLAH MİQDAD ƏL-HİLLİNİN “KƏNZÜL-İRFAN” ƏSƏRİNİN AZƏRBAYCANDAKI ƏLYAZMALARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

İxtisas: 5721.01 – Mətnşünaslıq, mənəvi-mədəni irsə dair qədim əlyazmaların işlənməsi (tərcüməsi, tədqiqi və nəşrə hazırlanması)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Rüxsarə İskəndər qızı Məmmədova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı -2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası **Məhəmməd Füzuli** adına Əlyazmalar İnstitutunun "Multidissiplinar əlyazmaların tədqiqi" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: tarix üzrə elmlər doktoru, professor
Allahşükür Hümət oğlu Paşazadə

filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Paşa Əli oğlu Kərimov

Rəsmi opponentlər: AMEA-nın həqiqi üzvü,
Filologiya elmləri doktoru, professor
Muxtar Kazım oğlu İmanov

filologiya elmləri doktoru, professor
Yaqub Məhərrəm oğlu Babayev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Kərimulla Zəbulla oğlu Məmmədzadə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor

Rafael Baba oğlu Hüseynov

Dissertasiya şurasının elmi katibi:
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
İlhamə Mürsəl qızı Gültekin

Elmi seminarın sədri:
AMEA-nın müxbir üzvü,
filologiya elmləri doktoru, professor
Tehran Əlişan oğlu Mustafayev

İŞİN ELMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Yaxın və Orta Şərqlə xalqlarının mədəni inkişafında islam dini həlledici rol oynamışdır. Hələ orta əsrlərdə, xüsusilə VIII–XV yüzilliklərdə islam mədəniyyətinin yüksək zirvəyə çatdığını görürük.

Azərbaycanda islam dininin keçdiyi mürəkkəb və zəngin tarixinin inkişaf yolunun öyrənilməsi, onun bəşər mədəniyyətinin yüksəlişindəki gerçək yerinin, eləcə də müasir həyatımızın ictimai-siyasi, etik-əxlaqi, hüquqi-psixoloji və s. sahələrində artan rolunun araşdırılması qanunauyğun bir zərurət kimi qarşıya çıxır. Bu nöqtəyə nəzərdən islamın ən mürəkkəb sahələrindən olan fihi-təfsir kontekstində XV əsr ərəb alimi Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsərinin Azərbaycandakı əlyazmalarının müqayisəli təhlili və öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

VIII yüzilliyin ortalarından “elm” sözü ilə yanaşı işlənməyə başlamış “fiqh” sözü IX yüzilliyin əvvəllərində bütün fənləri öyrənən elmin adı olmuşdur. “Elm” dedikdə, daha çox Quranı, hədisləri öyrənmək nəzərdə tutulduğu halda, “fiqh” dedikdə dil araşdırmaları, müəyyən sahələrə aid tədqiqatı ifadə etmişdir. Fiqh sahəsində çalışan “Fəqh”–müsəlman hüququnu öyrənməklə yanaşı, həm də şəxsi araşdırma, tutuşdurma və rəy əsasında qanun çıxarır və ya qanunun tətbiqi üçün hökm verirdi¹.

Tədqiqata cəlb etiyimiz Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsəri İslam dininin şəriət hökmlərindən bəhs edən, yəni fihi Quran təfsiri ilə açıqlayan qiymətli bir mənbədir. Əbu Abdullah Miqdad əl-Hilli dövrünün tanınmış fəqihlərindən olmuşdur.

Tədqiqatçılar² göstərirlər ki, Azərbaycan Səfəvilər dövləti yaranarkən şübhə ideologiyasına əsaslanan bu dövlətin idarə olunmasına həsr edilmiş əsərlərin azlığı yeni hərəkatın başında duran şəxsiyyətləri narahat etməyə başlamışdı. Təbii ki, onlar bu boşluğu

---

¹ Əliyev, Ə.Q. Hənəfilik və onun əsas qaynaqları // – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar Fondu, Əlyazmalar xəzinəsində, – 1986. VII cild, – s. 20-31.

² Əfəndiyev, O. Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti / O.Ə. Əfəndiyev. – Bakı: Şərqlə Qərb, – 2007. – 344 s.

doldurmaq üçün görkəmli din xadimləri tərəfindən müxtəlif şiə mərkəzlərindən mövzuya dair maraqlı və sanballı əsərlər toplanmağa başlandı. Fikrimizcə, məhz bu zaman, yəni XV əsrdə Nəcəfdən Səfəvilər dövlətinin paytaxtı Təbriz şəhərinə gətirilmiş kitablar içərisində fiqh sahəsində diqqətli araşdırma aparmış, əsil fundamentalist hüquqşünas Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin tədqiqata cəlb etdiyimiz “Kənzül-irfan” əsəri də olmuşdur. Çünki, bu fiqhi-təfsir kitabı şiə aləmində dövlətin islami hüquqlar çərçivəsində idarə edilməsinə dair vacib mənbələrdən biri idi. Məlum məsələdir ki, “Kənzül-irfan” Azərbaycanda da üzü köçürülərək çoxaldılmışdır. Əsər hələ öz dövründə bu mövzuda yazılan digər fiqhi-təfsirlərdən bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi. Həmin xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- “Kənzül-irfan” əsərinin müqəddiməsində müəllifin özü tərəfindən də qeyd etdiyi kimi, əsər fiqhdə mövcud olan bütün mövzuları əhatə edən ilk şiə təfsirdir;

- Əbu Abdullah Miqdad əl-Hilli Quranı surələrin sırasına görə, yəni surə-surə deyil, fiqhi mövzulara görə kitablara ayırmış və hər kitabda mövzuya daxil olan ayələri təfsir etmişdir. Daha çox ayələri fiqhi baxımdan, həmçinin fiqhi hökm və qanunlar ardıcılığı ilə araya-ərsəyə gəlməsinə səy göstərmişdir. Belə ki, “Kənzül-irfan” əsərində Əbu Abdullah Miqdad əl-Hilli Quranın bir çox surəsini o cümlədən 64 surənin hökm çıxarılacaq ayələrini təfsir etmiş və yalnız 50 surə kənarında qalmışdır;

- Əbu Abdullah Miqdad əl-Hilli əsərin hər kitabının adını həm hərfi həm də terminoloji baxımdan izah etmişdir. Bundan başqa qiraət, sərf, nəhv və bəlağətlə bağlı bir açıqlama lazım gələrsə, bu açıqlamanı nəzərdən qaçırmamış və həmin ayənin nazil olma səbəbini şərh etmişdir. Ayədən dərhal sonra onunla bağlı hədis rəvayət edən raviləri sadalayan müəllif onlara nəzmlə yazdığı şərhlərini də əlavə edərək ərəb dilçiliyi sahəsində öz məharətini ifadə etmişdir;

- Müəllif sözlərin və tərkiblərin şərhində Yəhya ibn Ziyad əl-Fərranın (ö.t. 207 / 822)³, Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbərinin (ö.t. 310 / 923), Məhəmməd ibn Məsud əl-Əyyaşinin (ö.t. 320 / 932),

---

³ Birinci rəqəm hicri, ikinci miladi təqvimini göstərir.

Əbul-Qasım Zəccacinin (ö.t. 337 / 949), Əbul-Qasım Mahmud Zəməxşərinin (ö.t. 538 / 1144) kitablarına da nəzər salmış, onların fikir və tədqiqlərindən yararlanmışdır. Bəzən isə, bu və ya digər məsələ ilə bağlı həmin alimlərin fikirlərini qeyd etdikdən sonra öz münasibətini də bildirmişdir. Qeyd edək ki, Əbu Abdullah Miqdad əl-Hilli çox nadir hallarda heç bir alimin fikrinə söykənmədən müstəqil olaraq hər hansı bir ayədən hökm çıxarmışdır⁴.

- Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan”ı fiqhi-təfsir sahəsində yazılan kitablardan elmi-tərtibatı və məzmunu etibarilə fərqlidir. O, şiə fəqihi olmasına baxmayaraq məzhəbi təəssübkeşlik etməmiş, təkcə şiə təfsirçilərinin fikir və mülahizələrini deyil, həm də əhli-sünnə təfsirçilərinin rəy və baxışlarından müqayisəli şəkildə istifadə etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdə müsəlman Şərqiində bu sahədə mövzu ilə bağlı bir sıra mötəbər və sanballı əsərlər ortaya qoyulmuşdur. Bunlardan Əbu-Həsən Müqatil ibn Bəşir əl-Xansarinin (ö.t. 150 / 769) “Təfsiru Xəmsə Miəti Ayə minəl-Quran fil-Məmurat vəl-Mənhiyat” kitabını, Əbu Cəfər Təhavinin (ö.t. 321 / 933) “Əhkamul-Quran”ı, Əbu Bəkr İbnul-Ərəbinin (ö.t. 543 / 1148) eyni adlı, yəni “Əhkamul-Quran” əsəri, Qütbəddin Ravəndinin (ö.t. 573 / 1177) “Fiqhul-Quran və Şərhü Ayətül-Əhkam” adlı təlifini, İbn Nürəddin əl-Məvziinin (ö.t. 825 / 1421) “Təfsirul-Bəyan li əhkamil-Quran” kitabını, o cümlədən Əbul-Fəzl Əhməd ibn Əli əl-Əskəlaninin (ö.t. 852 / 1448) “əl-Əhkam li Bəyani mə fil-Quran min əl-Əhkam” adlı fiqhi- təfsirini qeyd etmək olar⁵.

Üzərində tədqiqat işi apardığımız Əbu Abdullah Miqdad əl-Hilli ilə bağlı məlumatların yer aldığı bir sıra elmi və ədəbi mənbələr mövcuddur. İlk qaynaqlardan Seyyid Məhəmməd Baqir Xansarinin “Rövzətül-cənnət”⁶, Məhəmməd Əli Təbrizinin “Reyhanətül-ədəb”⁷,

⁴ Məmmədova, R.İ. Əbu Abdullah Miqdad əs-Süyuri əl-Hillinin elmi irsi və “Kənzül-irfan” əsəri // – Bakı: AMEA Filologiya və sənətsünaslıq, – 2020. №1, – s. 92-96

⁵ Məmmədova, R.İ. Fiqhi təfsir ənənəsində “Kənzül-irfan fi fiqhul-Quran” əsərinin yeri // – Bakı: Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi Bakı İslam Universiteti, Elmi axtarışlar, Elmi məqalələr toplusu, – 2018. №2, – s. 48-53.

⁶ الخوانساري، محمد باقر الموسوي. روضات الجنة في احوال العلماء و السادات: [في ٨ مجلدات] \ طهران - طهران : الحيدارية، - ج.٧. - ١٣٩٠ هـ. ق. - ٤٧٢ ص

Xeyrəddin Ziriklinin “Elam”⁸, Ömər Rza Kəhalinin “Mucəmul-Müəllifin”⁹, Abdürrəhim Əqiq Bəxşayışının “Füqəhayi-namdari-şə”¹⁰, əl-Bağdadinin “İzah əl-məknun”¹¹, Ağa Bozorg Tehraninin “Zəriə”¹² və s. əsərlərini misal göstərmək olar. Bu mənbələrdə Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsərinin sadəcə adı çəkilir və ümumi xarakter daşıyır. Məlumatların hamısı eyni məfhumludur.

Azərbaycanda Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsəri haqqında verilən ilkin məlumatlar tədqiqatçı Cavid Musayevin 1998 - ci ildə yazdığı “Şeyx Miqdad və onun “Kənzül-irfan fi fiqhi-l-Quran” əsəri” adlı məqaləsində¹³ və fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru Nailə Süleymanovanın “İlahiyyətə dair əlyazmalar kataloqu”nun II cildində¹⁴ öz əksini tapmışdır.

Əsər haqqında fikir söyləyən müəlliflərdən biri də iranlı alim Mazandaran Universitetinin Hüquq fakültəsinin dekanı Əli Əkbər İzadi Fərd olmuşdur. Alim “Fəzil Miqdad və onun “Kənzül-irfan” fiqhi təfsirinin xüsusiyyətləri barədə” adlı məqaləsində yazılı abidənin məzmunu, həcmi, aktuallığı haqqında fikirlər söyləmişdir. Onun yazdığına əsasən, “*Olduqca qiymətli əsər olan “Kənzül-irfan fi fiqhil-Quran” (Quran qanunlarına görə məlumat xəzinəsi) öz dəyər və şöhrətinə görə Fəzl bin Həsən Təbərişinin “Məcməul-bəyan fi*

⁷ التبريزي، ميرزا محمد علي مدرس، ریحانة الادب: [در ۸ جلد] / التبريزي. - تهران: - ج. ۳. - ۱۳۴۹. - ص. ۵۹+۴۸۶.

⁸ الزركلي، خير الدين. أعلام قاموس تراجم: [في ۸ مجلدات] \ الزركلي. - بيروت: دار العلم للملايين. - ج. ۷. - ۲۰۰۲. - ص. ۳۵۲.

⁹ كحاله، عمر رضا. معجم المؤلفين (ترجم مصنفی الكتب العربية): [في ۴ مجلدات] \ كحاله. - دمشق: - ج. ۳. - ۱۹۹۳. - ص. ۳۲۰.

¹⁰ بخشایشی، عقیقی عبد الرحيم، فقهای نامدار شیعه \ بخشایشی. - ایران: قم، کتابخانه آیه الله العظمی مرعشی نجفی، - ۱۳۷۲. - ص. ۴۲۴.

¹¹ البغدادي، اسماعيل باشا، ايضاح المكنون في الذيل علي كشف الظنون عن اسامي الكتب و الفنون: \ البغدادي. - [في مجلدين] استانبول، ۱۹۴۵، ص ۷۳۱

¹² الطهراني، آقا بزرك، الذريعة الي تصانيف الشيعة: [في ۲۵ مجلدات] \ الطهراني. - تهران: چاپخانه مجلس، - ج. ۱۸. - ۱۹۷۰م-۱۳۹۰ق. - ص ۴۳۶

¹³ Musayev, C.S. Şeyx Miqdad və onun “Kənzul-irfan fi fiqhi-l-Quran” əsəri // Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri V elmi-nəzəri konfransının materialları, – Bakı: – 1998. – s. 97-100.

¹⁴ Süleymanova, N.A. İlahiyyətə dair əlyazmalar kataloqu [2cildə] / N. A. Süleymanova. – Bakı: Elm və təhsil, – c. 2. – 2017. – 180 s.

təfsiri Quran” (Quran təfsirində aydınlıq toplusu) əsərini xatırladır. Belə ki, hər iki əsər gözəl xətt və tərtibat baxımından, o cümlədən sözlərin mükəmməl şəkildə ifadəsinə görə bir-birinə bənzəyir”¹⁵

Müəllif öz fiqhi-təfsirinə “Kənzül-irfan”– “İrfan xəzinəsi” adını vermişdir. “Məlum olduğu kimi, şəriət hökmləri və fiqh Qurandan bəhrələnmişdir. İnsan bu hökmlərdən ümumi və xüsusi şəkildə mənfəət əldə edərək həyatını nizamlaya, axirətini xoşbəxt dönüşə hazırlaya bilər. Bu kitabda fətva və hökmlərin əldə edilməsi üçün əsas mənbə olan gizli bir xəzinə – ayələr cəm olunmuşdur. Məhz susuz qəlblərə sərinlik, xəstələrə şafa verən bütün tələbləri tam şəkildə təmin edən bu ayələr məni belə bir kitab yazmağa ruhlandırdı” deyən Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin bu əsəri Azərbaycanda indiyə kimi tədqiqata cəlb edilməmişdir. Fiqhi-təfsir yəni islam hüququ ilə bağlı olması həmin əsərin dəyərini artıraraq onun mətnşünaslıq baxımından tədqiqini aktuallaşdırır. “Kənzül-irfan” əsərinin altı ədəd Bakı əlyazma nüsxəsinin müqayisəli-tekstoloji araşdırılması da aktual, vacib bir məsələ kimi qarşımızda durur.

Mövzunun aktuallığını aşağıda qısa şəkildə xülasə etmək olar:

- Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsərinin tədqiqi orta əsr fiqhi-təfsir elminin öyrənilməsi baxımından böyük maraq doğurur;

- “Kənzül-irfan” əsərinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan altı əlyazma nüsxəsinin qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, ümumilikdə Azərbaycan paleoqrafiyası baxımından dəyərlidir;

- “Kənzül-irfan” əsərinin dünyanın müxtəlif kitabxana və muzeylərində olan nüsxələrinin sayı, köçürülmə yeri və tarixi Azərbaycan əlyazmaşünaslığı baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

-“Kənzul-irfan” əsərinin Bakı nüsxələri əsasında tekstoloji tədqiqi həyata keçirilməmişdir və ilk tekstoloji təhlil məhz bu araşdırmada müfəssəl şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir.

¹⁵ ایزدی، فرد علی اکبر، ویزگی های تفسیر فقهی "کنز العرفان" فاضل مقداد [منبع الکترونیکی] \ \ ۱۵
مشهد: مطالعات اسلامی، -، ۱۳۸۶، ۴، دوره ۳۹، - س. ۶۹-۴۱ <https://www.sid.ir>

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Dissertasiya işinin tədqiqat obyektı XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində yaşamış Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin həyatı, yaradıcılığı və “Kənzül-irfan” əsərinin Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxələridir.

Tədqiqat işində Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi və araşdırılması, bəhrələndiyi və xələfi olduğu özündən əvvəlki irsə, həmçinin müasiri olduğu ədəbi, mədəni və elmi mühitə olan münasibətinin araşdırılması və alimin yaradıcılığının hərtərəfli öyrənilməsi, fiqhi-təfsir sahəsində yazdığı “Kənzül-irfan” əsəri ilə yanaşı digər elm sahələrini əhatə edən əsərlərini də tədqiq etmək elmi araşdırmanın əsas predmeti olaraq götürülmüşdür.

Tədqiqat işinin predmeti Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsərinin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan altı əlyazma nüsxəsinin müqayisəli təhlilindən ibarətdir. Məlum olmuşdur ki, Bakı nüsxələrindən ən qədimi 993 / 1585-ci ildə müəllifin ölümündən 167 il sonra katib Abduddai İsmayıl Nəməqi tərəfindən, ən müasiri isə 1123 / 1711-ci ildə katib Məhəmməd Yəhya bin Molla Məhəmməd Möhsün tərəfindən köçürülmüşdür¹⁶.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Təbii ki, bütün təfsirlərin, tədqiqatların məqsədi, ilk növbədə tədqiq etdiyi obyektin mahiyyətini, ideyasını, məğzini üzə çıxarmağa xidmət edir. Ümumiyyətlə, hər bir orta əsr müəllifinin əsərinin müqayisəli tekstoloji cəhətdən təhlili tədqiqata cəlb olunması aktual məsələdir.

Dissertasiya işinin qarşısında konkret olaraq orta əsr fiqhinin görkəmli nümayəndəsi Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsərinin Azərbaycandakı əlyazmalarının müqayisəli şəkildə araşdırılması və bu əlyazmaların təhlili vəzifəsi durmuşdur. Bu məqsədə müvafiq olaraq, dissertasiyada aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin dövrü, həyatı və ədəbi mühitinin öyrənilməsi;

---

¹⁶ // أبو عبد الله مقداد الحلبي. كنز العرفان في فقه القرآن . C-654, – 162 vərəq.

- Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin həyat və yaradıcılığı haqqında orta əsr qaynaqlarında verilən məlumatların araşdırılması;
- Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin əsərlərinin və onların əlyazma nüsxələrinin tədqiq edilməsi;
- “Kənzül-irfan” əsərinin fiqhi-təfsir elmində mühüm mənbə kimi müəyyənləşdirilməsi;
- Fiqhi-təfsir və ya Ayətül-ehkam elminin yaranması və inkişafı tarixinin ümumi şəkildə nəzərdən keçirilməsi;
- “Kənzül-irfan” əsərinin əlyazma nüsxələri üzərində müqayisəli təhlilin aparılması;
- Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin bölgədə və yaşadığı dövrdə fiqhi-təfsir elminin inkişafındakı rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsərinin Bakı əlyazma nüsxələrini müqayisəli şəkildə təhlil edərək, mətnədə rast gəlinən qrafik və orfoqrafik qaydaların pozulması, mətnlərdə baş verən təkrarlar və ixtisarlar, həmçinin mətnlərdən təhrif olunan hissələr və onların baş vermə səbəblərinin izah edilməsi.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işində “Kənzül-irfan” əsərinin əlyazma nüsxələrinin paleoqrafik, qrafik, orfoqrafik kimi mətnşünaslıq xüsusiyyətlərinin tədqiqi zamanı elmi-təsvisi, elmi-nəzəri, tarixi-etnik təhlil metodu əsas götürülmüşdür.

Dissertasiya işi yerinə yetirilərkən dünya və Azərbaycan mətnşünaslıq elminin görkəmli nümayəndələrinin Şərq xalqlarına məxsus əlyazma və çap kitablarının tədqiqi zamanı tətbiq etdikləri prinsiplər əsas götürülmüşdür. Tədqiqat işində aşağıdakı metod və üsullardan istifadə edilmişdir:

- fakt və materialların toplanılması;
- sistemli şərh və təhlil;
- fikir və mülahizələri əsaslandırarkən tarixi-müqayisəli yanaşma;
- ümumiləşdirmələr vasitəsilə elmi nəticələrin əldə edilməsi.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.

- Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsəri fiqhi-təfsir elmində bölgənin şiə əhalisi üçün xüsusi mövqeyə malikdir;
- Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsəri fiqhi-təfsir elmində yazılan əsərlərin yekunu kimi əhəmiyyətlidir;

–“Kənzül-irfan”nın özünəməxsus struktura malik olan mətninin özəlliyi Quran ayələrinin izahını anlamaq etibarı ilə diqqətəlayiqdir;

–Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsəri Quran ayələrini şəri hökm kimi izah edərkən kəlmələrin qrammatik izahının verilməsi ilə səciyyəvidir;

–Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsəri fihi-təfsir elmində ibadət, alqı-satqı və hüquq məsələləri ilə əlaqəli ayələrin məna və izahı zamanı bölgənin şiə əhalisinə aid olan fihi məsələlərin izahında özünəməxsus yolla getmiş, ayrı-ayrı terminləri şərh edərkən onların qrammatik izahını da vermişdir;

–Abidənin AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nüsxələrinin müqayisəli təhlili əsərin əsl mahiyyətini üzə çıxarmağa, orijinal müəllif mətninin müəyyən edilməsinə yardımçıdır;

–Tədqiqat nəticəsində C-564 şifri altında saxlanan əlyazma digər beş nüsxələrdən bu və ya digər göstəricilərinə görə, o cümlədən fəsil və yarım-fəsillərin tamlığına görə daha mükəmməldir. Burada qeyd edək ki, həmin şifrə altında saxlanılan əlyazmada digər nüsxələrdən fərqli olaraq katib xətalrı da azlıq təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Orta əsrlərdə fihi-təfsirə dair bir sıra əsərlər yazılsa da Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsəri şiə aləmində bu mövzuda yazılmış ən dəyərli mənbələrdən biridir. Qeyd olunan əsərin Azərbaycandakı əlyazmalarının müqayisəli təhlili, şiəliyin fihi dəlillərini və hədis qaynaqlarının tədqiqi baxımından Azərbaycan islamşünaslığı tarixi haqqında təsəvvür yaratmaq cəhətdən də təqdirə layiqdir. Buna görə də dissertasiya işi təkcə islamşünaslıq üçün deyil, həm də ümumazərbaycan mədəni mədəniyyəti üçün də elmi marağa səbəb ola bilər. Beləliklə, Azərbaycanda ilk dəfə olaraq şiə fihi-təfsirinin təşəkkül tarixi, əsas mənbələri, ən görkəmli nümayəndələri, qaynaqları araşdırılır və onun İslam dünyasındakı yeri müəyyənləşdirilir. Qeyd edək ki, indiyədək nə qonşu müsəlman ölkələrində, nə də ölkəmizdə bu əsərə həsr edilmiş həsr edilmiş geniş tədqiqat işi aparılmamışdır.

Dissertasiyanın əsas elmi yeniliyi kimi aşağıdakılar təqdim

olunur:

–Təqdim edilən dissertasiyada ilk dəfə olaraq Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsərinin Bakı əlyazmalarının müqayisəli-tekstoloji tədqiqi həyata keçirilmişdir;

–Təqdim edilən dissertasiya orta əsrlərdə Azərbaycanda fiqh-təfsirin tədqiqinə həsr olunmuş birinci tədqiqat əsəridir;

–“Kənzül-irfan ” əsərin dünyanın müxtəlif institut, muzey və kitabxanalarında 67 ədəd əlyazma nüsxəsi üzə çıxarılsa da bu sayın daha da çox olduğu düşünülür. Nüsxələr haqqında məlumatlar həmin əlyazmaların saxlandığı institut, muzey və kitabxanalarının tərtib etdikləri kataloqlardan əldə edilmişdir;

– Dünya kitabxanalarında qorunan nüsxələrin ən qədimi üzü 918 / 1512-ci ildə köçürülmüş İstanbul Topqarı Sarayı Muzeyində saxlanılan nüsxədir. Ən müasiri 1312 / 1894-cü ilə aiddir. Tərbiyə Dövlət Kitabxanasında qorunur;

- Dissertasiyada Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin elmi irsi ilk dəfə Azərbaycanda orta əsr və müasir mənbələrə əsasən araşdırılmışdır;

–Təqdim edilən dissertasiyada ilk dəfə olaraq Miqdadın adı çəkilən əsərinin əhəmiyyəti, bu mövzuda yazılmış digər əsərlərdən fərqi, abidənin Bakı əlyazmalarının müqayisəli – tekstoloji tədqiqi həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsərinin tədqiqi, şərq dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda fiqh, təfsir, kəlam elminin inkişafını öyrənmək baxımından böyük maraq kəsb etdiyi kimi, bu tipli mürəkkəb quruluşlu əsərlərin araşdırılmasına örnək olmaq nöqtəy-nəzərindən də önəmli ola bilər.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri aşağıdakı hallarda tətbiq və istifadə oluna bilər:

– Mətnşünaslıq elminin nəzəri əsaslarını bu tədqiqatdan alınan müddəalarla zənginləşməsində;

– Aparılan mətnşünaslıq araşdırmaları nəticəsində “Kənzül-irfan” əsərinin strukturunun və şərhinin ortaya çıxarılması, həmçinin

fiqhın tədrisi metodikası üsullarının müəyyən edilməsində;

– Ali məktəblərin ilahiyyat fakültələri üçün fiqh, təfsir tarixinə dair hazırlanan proqram, dərslik və dərs vəsaitlərinin tərtibində.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Multidissiplinar əlyazmaların tədqiqi” və “Ərəbdilli əlyazmaların tədqiqi” şöbələrində müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi məcmuələrdə, o cümlədən AMEA-nın müxtəlif İnstitutlarının nəşr etdiyi dərgilərdə, konfrans materiallarında işıq üzü görmüşdür. Həmçinin dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları tədqiqatçının Azərbaycan və xarici ölkələrin elmi jurnal və məcmuələrində nəşr olunan məqalələrində, konfrans materiallarında əks olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Tədqiqat AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Multidissiplinar əlyazmaların tədqiqi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən qoyulan tələblərə uyğun qaydada yazılmışdır. Dissertasiya işi giriş (15.886 şərti işarə), 3 fəsil (birinci fəsil 3 paragraf 59.294 şərti işarə; ikinci fəsil 3 paragraf 61.086 şərti işarə; üçüncü fəsil üç paragraf 70.718 şərti işarə), nəticə (16.711 şərti işarə), istifadə edilmiş ədəbiyyatın biblioqrafik siyahısından və 146 səhifədən ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 223.695 şərti işarədir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsindən bəhs edilmiş, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilmiş, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmış, tədqiqat işinin aprobasiyası, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, struktur bölmələrinin ayrılıqda və işarə ilə ümumi həcmi təqdim edilmişdir.

Dissertasiyanın “**Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin dövrü, mühiti, həyat və yaradıcılığının tədqiqi tarixi**” adlanan birinci fəslə üç paraqrafdan ibarətdir. “**XIV-XV əsrlərdə Hillədə ictimai-siyasi vəziyyət və dini elmlərin inkişafı**” adlanan birinci paraqrafta Orta əsr alimi Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin istifadə etdiyi “Hillə” nisbəsi mənbələrə əsaslanaraq araşdırılmış və alimin yaşadığı Hillə şəhərinin salınma tarixi, o cümlədən Məmlüklərin hakimiyyəti dövründə baş verən ictimai-siyasi vəziyyətə, dini elmlərin inkişafına nəzər salınmışdır. Məsələn olaraq Tənzimat dövrünün nümayəndəsi, tanınmış alban əsilli tədqiqatçı, ensiklopedist Şəmsəddin Saminin “Qamusul-elam”¹⁷ lüğətində, orta əsr alimi Yaqut Həməvinin “Mucəmul-buldən”¹⁸ əsərində, o cümlədən tarixçi Yusif Hilli Kərkuşun “Tarixi-Hillə”¹⁹ əsərində Hillə haqqında verilən məlumatlara müraciət edilmişdir.

Bəzi tarixçilər hesab edirdilər ki, hicri VII əsrdə Hillə şəhərində elm mərkəzlərinin yaranmasında ən mühüm amil monqolların Bağdada hücumu olmuşdur. Çünki, şəhərin monqol istilasından uzaqda təhlükəsiz olması üçün elmi mədrəsələr Bağdaddan Hilləyə köçürülmüşdür²⁰. Monqol sülaləsinin məhvindən sonra Cələriyyə hökuməti Bağdadda hakimiyyəti ələ keçirmiş, Qaraqoyunluların zamanında isə hicri IX əsrə qədər Hillə paytaxta çevrilmişdi. Qeyd etdiyimiz kimi, Hillə elm mərkəzi olmuşdur. Oradakı “Zaiyyə” məktəbində İbn Rəşid, Şeyx Bərəsi, İbn Dağər, Şeyx Əhməd Fəhd Hilli kimi alimlər dərs demişlər. Belə alimlərdən biri də XIV-XV əsrlərdə yaşamış əslən Hillədən olan Fazil Miqdaddır²¹.

Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin yaşadığı dövr Məmlüklərin hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Məmlük dövləti – Misir, Suriya və

¹⁷Sami, Ş. Qamusul-elam [4 ciltte] / Ş.Sami. – İstanbul: Mihran, – c. 3. – 1891. – 1604 - 2400 s.

¹⁸ الحموي، ياقوت شهاب الدين عبد الله الرومي. معجم البلدان: [في 6 مجلدات] \ الحموي – بيروت : دارصادر، – ج. 2. – 1965. – 968 ص.

¹⁹ كركوش، يوسف الحلي. تاريخ الحلة: [في مجلدين] \ كركوش. – النجف. – ج. 1. – 1965م-1385هـ. – 290+250 ص

²⁰ كركوش، يوسف الحلي. تاريخ الحلة: [في مجلدين] \ كركوش. – النجف. – ج. 1. – 1965م-1385هـ. – 53 ص.

²¹ محبوبه، الشيخ جعفر الشيخ باقر، ماضي النجف و حاضرها: [في 3 مجلدات] \ محبوبه. – بيروت: دار الاضواء، – ج. 1. – 1986. – 410 ص.

Hicazda hökm sürən müsəlman türk dövlətinə (1250-1517) dayanır ki, bu dövlət Misirdə Əyyubi ordusundakı türk əsilli əmirələr tərəfindən qurulmuşdur. Türk dövləti olaraq tanınan Məmlüklər dövlətinin hakimiyyət müddəti Bəhrilər (1250-1382) və Bürcilər (1382-1517) olmaqla iki dövrə bölünür²². Məmlüklər dövrü isə elm və mədəniyyətin inkişafı baxımından islam tarixinin ən parlaq dövrlərindən biri olmuşdur. Daha sonra, həmin paraqrafda Məmlük sultanlarının elmə və elm adamlarına verdiyi yüksək dəyər, təşkil etdikləri elmi məclislərdən bəhs edilmişdir.

Birinci fəslin ikinci paraqrafı **“Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin həyat və yaradıcılığının tədqiqi tarixi”** adlanır. Bu paraqrafda orta əsrlərdə yaşamış fiqh, hədis, kəlam, məntiq və üsul elminə dair bir sıra qiymətli əsərlərin müəllifi Əbu Abdullah Miqdad əl-Hilli və onun elmi-bədii irsi haqqında məlumat verilmişdir. Onun həyatı haqqında orta əsr mənbələrində verilmiş məlumatlar çox məhduddur. Bu məlumatlar ensiklopedik xarakterli olduğundan, adətən bir-birini təkrarlayır. Alimin anadan olma tarixi dəqiq bilinməsə də bəzi mənbələr onun təqribən 746 / 1346-cı ildə dünyaya gəldiyini²³ və təqribən 80 il yaşadığını qeyd etmişdir. O, sonradan Nəcəf şəhərinə gəlib yerləşmiş, ömrünün sonuna kimi (826 / 1423) orada yaşamış və elmi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Əbu Abdullah Miqdad əl-Hilli ilk təhsilini dövrünün elm adamlarından sayılan ata və babasından, sonralar başda ustadı Şəhidi-Əvvəl kimi tanınan Məhəmməd bin Cəmaləddin Məkki, Ziyaəddin Abdullah əl-Əraci və Əmidəddin Abdulmüttəlib ibn Əbulfəvarisdən dərs almışdır. Nəcəfdə təhsil aldıqdan sonra təlim-tərbiyə ilə məşğul olmuş və öz vəsaiti ilə mədrəsə tikdirmişdir. Bu mədrəsə hicri IX-X əsrlərdə “Miqdad Süyuri” mədrəsəsi kimi tanınırdı. Keçmişdə ən mühüm elm ocaqlarından biri sayılan və hazırda onun himayədarı Səlim xanın adı ilə “Səlimiyyə” kimi tanınan mədrəsədə çoxlu tələbə yetişdirmişdir. 1250-ci ildə yenidən bərpa edilmişdir²⁴.

²² Şərifov, Ş. İslam tarixi / Ş.Şərifov. – Bakı: “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2013. – 656 s.

²³ مقداد، جمال الدين ابن عبد الله السيوري الحلي، ارشاد الطالبين الي نهج المسترشدين، ١٤٠٥
<https://books.rafed.net>

²⁴ محبوبه، الشيخ جعفر الشيخ باقر، ماضي النجف و حاضرها: [في ٣ مجلدات] \ محبوبه. – البيروت: دار

İslam elmləri o cümlədən fiqh sahəsində dəyərli əsərlərin müəllifi olan Miqdad ömrünü tələbələr yetişdirməklə keçirmişdir. Tələbələri arasında isə alimin ailəsindən oğlu Abdullahla birlikdə Zeynəddin Əli bin Həsən Əlalə, Cəmaləddin Əhməd bin Fəhd Hilli, Həsən bin Rəşid Hilli kimi məşhur alimlər də yer almaqdadır.

Birinci fəslin üçüncü paragrafı **“Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin əsərləri və əlyazma irsi”** adlanır. Adından bəlli olduğu kimi, bu paragraf Əbu Abdullah Miqdadın islam fiqhi, təfsir, kəlam, hədis və s. sahələrə dair zəmanəmizə gəlib çatan 21 əsərinə (ادب الحج “Ədəb əl-Həcc”, الادعية الثلاثة “Əl-Ərbəunə Hədisən”, الاربعون حديثا “Əl-Ədiyyətu əs-Sələsun”, ارشاد الطالبين الي نهج المسترشدين “İrşad ət-Talibin ilə Nəhc əl-Müstərşidin”, الاتحاد في شرح واجب الاعتقاد, “Əl-İtimad fi Şərhi Vacib əl-İtiqad”, الانوار الجلالية في شرح الفضول الناصيرية, “Əl-Ənvar əl-Cəlaliyyə fi şərhi əl-Fusul ən-Nasiriyyə”, تجويد البراعة في شرح تجريد البلاغة, “Təcvid əl-Bəraə fi şərhi Təcrid əl-Bəlağə”, تفسير مغمضات القرآن, “Təfsiru Muğmidat əl-Quran”, التنقيح الرائع في شرح مختصر الشرائع, “ət-Tənqih ər-Rai min əl-Muxtəsər əş-Şərai”, جامع الفوائد في تلخيص القواعد, “Cami əl-fəvaid fi Təlxis əl-Qəvaid”, رسالة في وجب مراعاة الأدلة في من تأخذ حج النية, “Risalə fi vucub mərəə əl-ədələ fi mən təxuz həcc ən-Niyyə”, شرح مبدي الأصول, “Şərh Məbadi əl-üsul lil-Əllamə”, الفتاوي المتفرقة, “əl-Fətavi əl-Mütəfərriqə”, اللوامع الإلهية في المباحث الكلامية, “əl-Ləvami əl-İlahiyyə fil-məbahisil-kəlamiiyyə” və s.) istinad edərək, onu dövrünün görkəmli bir din alimi kimi təqdim etməyə imkan verir.

Alimin əsərləri yüzilliklər boyunca bu sahədə yazan tədqiqatçıların yaradıcılığına kifayət qədər güclü təsir etmişdir. Onun fiqhə dair ən qiymətli əsəri olan “Kənzül-irfan” bir sıra fərqli cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu kitab Fiqh və Quran sahəsində yazılmış ən məşhur əsərlərdən biridir. Bir sıra din alimləri Fazil Miqdadın “Kənzül-irfan” əsərinin elmi mahiyyətinin günümüzədək qoruyub saxladığını dəfələrlə qeyd etmişlər²⁵.

Dissretasiyanın ikinci fəslı **“Əbu Abdullah Miqdad əl-Hilli fiqhi-təfsir (Ayətül-ehkam) elminin görkəmli nümayəndəsi kimi”** adlanır və üç paragrafdan ibarətdir. Bu fəslin **“Fiqhi-təfsir və ya**

الاضواء، - ج. ٣. - ١٩٨٦. - ٤١٠ ص.

فهرس مخطوطات دار الكتب الظاهرية علوم القرآن الكريم [في ٢ مجلدات] صلاح محمد الخيمي. - ٢٥ دمشق، الجزء الثاني - ١٤٠٤ / ١٩٨٤ م - ٣٢٩ ص

Ayətül-ehkam elminin yaranması və inkişafı tarixindən”(Təfsir elminin əhəmiyyəti və tarixi) adlanan birinci paraqrafında fiqhi- təfsir və ya ayətül-ehkam elminin yaranması izah olunur. Fiqhi-Təfsir elminin yaranmasının səbəbləri arasında Quranın fərdi və sosial həyatla bağlı bəzi hüquqi və əxlaqi qaydalar qoymasındadır. Mövzuya bu baxımdan yanaşdıqda fiqhi-təfsirin Peyğəmbər (s)la başladığını söyləmək olar. Çünki, Qurani-Kərimdə Peyğəmbər(s)ə ona nazil olan vəhyi insanlara təbliğ etməsini əmr etmişdir²⁶.

“Həzrəti Peyğəmbər Quranın təfsirini aşağıdakı üsullarla həyata keçirərdi:

1. *Ayəni oxuyaraq təfsir edərdi, yəni ayənin nüzulunu izah edərkən təfsir edərdi.*

2. *Hər hansı bir ayəyə diqqəti yetirmək üçün bu mövzuya dair sual verərək müraciət edərdi: “Heç bilirsiniz bu ayə nə haqqında nazil olmuşdur?” deyərək mövzunu izah edərdi.*

3. *Səhabələrin sualı əsasında ayələri təfsir edərdi.*

4. *Sözü dəlilə əsaslandırmaq məqsədiylə ayə oxuyub təfsir edərdi”*²⁷

*“Hz. Peyğəmbərin vəfatından sonra səhabələr Quranın hamısını təfsir etməyə ehtiyac duymamışlar. Onların təfsir üsulları ayəni-ayə ilə təfsir etmək, Hz. Peyğəmbərin (s) sünnəti və nüzul səbəbləri ilə izah etmək olmuşdur”*²⁸

Fiqhi-təfsir Qurani-Kərimin əməllə bağlı ayələri açıqlayan, hökmlər çıxarmağa çalışan xüsusi bir təfsir məktəbinin adıdır. Müsəlman alim və mütəfəkkirlərin bir qismi təfsir sahəsini Quran ayələrindən şəri hökmlər çıxararaq araşdırmışlar. Əvvəla, Qurandakı hökm ayələrini, sonra hökmə dair mövcud olan və hökm çıxarmağa uyğun olan ayələri daha dərinədən araşdıraraq və mübahisəli məsələləri xırdalayaraq təfsir meydana gətirmişlər. Yəni, fiqhi-təfsir kitabın mövzusu yalnız hökm ayələri deyil, mövzu ilə bağlı olan bütün ayələrdir. Fiqhi-təfsir, həm dünya həm də axirət həyatı ilə bağlı

²⁶ Quran-Kərim/ Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev. – Bakı: Azərneşr, – 1992. – V+XXXI+710 s.

²⁷ Güngör, M. Kuran təfsirində fikhi təfsir hərəketi və ilk fiki təfsir / M.Güngör. – İstanbul: Bayrak Matbaası, – 1996. – s. 63-66.

²⁸ Cerrahoğlu, İ. Təfsir tarixi [3 cilt] / İ.Cerrahoğlu. - Ankara: Ayyıldız Matbaası, – c. 1. – 1988. – 510 s.

hökmləri əhatə edən bir elmdir. Dünya ilə bağlı işlər; insanın Allaha ehtiram və sevgisinin ifadə forması olan-ibadət, mülki hökmləri adlanan alqı-satqı (müamilat), qadağan olunan əməllərlə bağlı hökmləri tənzimləyən hökmlərdən (uqubət) ibarətdir.

Fiqhi-təfsirin mövzusu ibadət, alqı - satqı və hüquqla bağlı olduğundan Qurandakı hökm ayələrinin sayı haqqında tam bir ortaq fikir yoxdur. Fiqhi-təfsir alimi Əbu Bəkr Cəssas (ö.t. 370 / 980), 1080 ayə, İbnül Ərəbi (ö.t. 543 / 1148) 800 ayə, Məhəmməd Siddiq Xan ibn Hasən ibn Əli (ö.t. 1307 / 1889) isə 250-yə yaxın ayəni öz əsərlərində fiqhi baxımdan təfsir etmişlər²⁹. Əbu Abdullah Miqdad əl-Hilli “Kənzül-irfan” əsərini yazarkən 382 Quran ayəsinə istinad etmişdir.

“Fiqhi-təfsir və ya Ayətül-əhkam sahəsində yazılan əsərlər” adlanan ikinci paraqrafda Əhkamul-Quran sahəsində yazılmış əsərlər araşdırılaraq aşağıdakı kimi tərtib edilmişdir: Birinci qrup əvvəlki müəlliflərin əsərləri əsasında tərtib edilmiş kitablardan ibarətdir. Bunlar müəlliflərin vəfat tarixinə görə düzülmüşdür. Bu qrupa daxil olan müəlliflərin əsərləri təfsir sahəsində yazılan ən böyük əhəmiyyətə malik olan kitablar sayılır.

İkinci qrupa daxil olanlar isə müasir akademik araşdırma və tədqiqatlardan ibarətdir. Bunların sahiblərinin vəfat tarixini öyrənmək mümkün olmadığından və bəlkə də bir qisminin hələ də həyatda olduğundan müəllif adları ərəb əlifba sırası ilə düzülmüşdür.

Əhkamul-Quran mövzusunda yazılan əsərlərə gəlincə, bunların istər əlyazma, istərsə də nəşr olunmuş şəkildə böyük əksəriyyəti haqqında sadəcə məlumat vardır. Əsərlərin əslı zaman keçdikcə ya yox olmuş, ya da elmi xəzinələrin rəflərində üzə çıxarılmasını gözləyir.

Hicri III əsrdə yazılan əsərlərin sayı on üçə çatmış və bu səbəbdən hicri III əsr Əhkamul-Quran elmi sahəsində təliflərin yazılması ilə səciyələnilir. IV əsrdən etibarən fiqhi məzhəblər formalaşmış, davamçıları artmış və bu sahədə yazılan əsərlərin sayı çoxalmışdır. Fiqhi təfsir kitabxanaları yaranmağa başlamışdır.

Paraqrafda tərtib olunmuş əsərlərə nəzər salaraq məlum olur ki, Maliki alimlərinin kitabları digər məzhəblərdən fərqli olaraq çoxluq

---

²⁹Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi / Yönet. kur. başkanı M. Akif Aydın. – İstanbul: TDV İslam Araştırmaları Merkezi, – c. 1: AB-ı Hayat – el-Ahkamüş-şəriyye. – 1988. – 559 s.

təşkil edir. Onlardan sonra Şafii müfəssirlər gəlməkdədir. İmam Beyhəqidən başlayan Şafilərin əhkamul-Quran sahəsində yazılan əsərləri nisbətən çoxdur. Üçüncü yerdə olan Hənəfi alimlərindən xüsusi ilə Əbu Cəfər Təhavi (ö.t.321 / 933) və Əbu Bəkr əl-Cəssas (ö.t.370 / 980) məşhurdur. Sonda Hənəbəliləri qeyd olunur. Əhkamul-Quran sahəsində Şiə müfəssirlərinin də rolu açıqlanaraq əhkamul-Quranın bir elm kimi IX / XV əsrdə inkişaf etməsi vurğulanmışdır.³⁰

“Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” fihi təfsiri” adlanan ikinci fəslin üçüncü paraqrafında Orta əsr fihi təfsir elminin nümayəndəsi Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsəri geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur. Alim “Kənzül-irfan”ı yazarkən Əli ibn Həməzə Kəsai (ö.t. 189 / 805), Yəhya ibn Ziyad əl-Fərranın (ö.t. 207 / 822), Əbu Davud (ö.t. 275 / 889), Məhəmməd ibn Cərir ət-Təbərinin (ö.t. 310 / 923), Məhəmməd ibn Məsud əl-Əyyaşi- nin (ö.t. 320 / 932), Əbul-Qasım Zəccacinin (ö.t. 337 / 949), Əbul-Qasım Mahmud Zəməxşərinin (ö.t. 538 / 1144) və digər bir çox müəlliflərin kitablarına nəzər salmış, onların fikir və tədqiqlərindən yararlanmışdır.

Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” fihi təfsirinin quruluş prinsipləri araşdırarkən aşağıdakı qaydaların mövcudluğu aşkar edilmişdir:

- Klassik əsərlərdə olduğu kimi كتاب [kitə:b] “kitab”-lara bölünür, “kitab” isə فروع [furu:] “şöbə”lərə bölünür. الطهارة [ət-taha:ra] “Təharət” kitabı ilə başlayır دية [diyə] “Diyət” kitabı ilə sona çatır;

- Quran - surələrin sırasına görə surə-surə deyil, fihi mövzulara görə kitablara ayrılmış və hər kitabda mövzuya daxil olan ayələr təfsir edilmişdir. Daha çox fihi baxımdan və fihi hökm və qanunlar ardıcılığı ilə araya-ərsəyə gəlməsinə səy göstərilmişdir.

- Əsərdə hər kitabın adı müəllif tərəfindən həm hərfi həm terminoloji baxımdan izah edilmişdir;

- Əhkam ilə bağlı olan hissələr Qurandakı ayələrə və fihi başlıqlara görə sıralanmışdır;

- Müəllif, sözlərin və tərkiblərin şərhində özündən əvvəlki alimlərin kitablarına nəzər salmışdır. Onların bu və ya başqa mövzuda dediklərindən və yararlanmışdır. Bəzən isə, bu və ya digər məsələyə

---

³⁰ Aydüz, D. Təfsir tarixi, çeşitləri və konulu təfsir / D.Aydüz. – İstanbul: Işık Yayınları, – 2004. – 210 s.

həmin alimlərin fikirlərini bildirdikdən sonra öz münasibətini də bildirmişdir. Məsələn, “ən-Nisa” surəsinin 22-ci ayəsində “و لا تتكحوا ما و تكح أبائكم من النساء الا ما قد سلف انه كان فاحشة و مقتا و ساء سييلا” buyurmuşdur: Təbəri buradakı “ما” [mə] inkar ədatını məsdər kimi götürmüş və mənim fikrimcə “ما” [mə] nisbi əvəzlilikdir³¹. Ümumiyyətlə, “Kənzül-irfan” əsərində hökm və onların mənalı olduqca çoxdur. Müəllif burada incə zəkasını və müctəhidlik xüsusiyyətini ortaya qoymuşdur.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı “Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsərinin Azərbaycandakı əlyazmalarının tekstoloji tədqiqi” adlanır və üç paraqrafdan ibarətdir. Bu fəslin ““Kənzül-irfan” əsərinin dünya kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələri” adlanan birinci paraqrafında Əbu Abdullahın “Kənzül-irfan” əsərinin dünya kitabxanalarında saxlanılan əlyazma nüsxələri haqqında məlumat verilmişdir. Onun əsərləri müasirlərinin və tələbələrinin diqqətini cəlb etmiş, zaman keçdikcə katiblər tərəfindən üzü köçürülərək, geniş coğrafi ərazidə yayılmışdır. Elə buna görə də, dünyanın tanınmış əlyazma xəzinələrində, kitabxana və muzeylərində əsərin çoxlu sayda nüsxələri qorunub saxlanır. Əsər haqqında kataloqlarda bəzən geniş, bəzən də qısa şəkildə (məsələn yalnız şifrəsi) məlumat verilmişdir. Belə ki, bu nüsxələrin ən qədimi 918 / 1512-ci ilə aiddir və İstanbul Topqarı Sarayı Muzeyində saxlanılır. Ən müasiri isə 1312 / 1894-cü ildə köçürülmüşdür və Təbriyət Dövlət Kitabxanasında qorunur. Həcmcə az olanı 1468 şifrəsi altında Ayətullah əl-Uzma Mərəşi Nəcəfi Kitabxanasında saxlanılır. Onun həcmi 16 vərəqdır. Həmin kitabxanada həcmcə çox olanı da 6466 şifrəsi altında qorunub saxlanılır. Həcmi 321 vərəqdır. Nüsxələrin 39 ədədi haqqında nisbətən geniş, 28 ədədi haqqında qısa məlumat verilmişdir. “Kənzül-irfan” əsərinin nüsxələrinin ümumi sayı 67 ədəddir. Buna baxmayaraq orta əsrlərdə məktəb və mədrəsələrdə dərs vəsaiti olaraq tədris olunduğundan bu sayın qeyd olunduğundan daha çox olduğunu düşünürük.

“Kənzül-irfan” əsərinin Bakı əlyazma nüsxələri və onların elmi-paleoqrafik təsviri” adlanan üçüncü fəslin ikinci paraqrafında mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi yaranma tarixi, keçmiş dövrlərin yazılı abidələrinin toplanması, onların mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi

³¹ ابو عبد الله مقداد الحلبي. كنز العرفان في فقه القرآن // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu əlyazma fondu . C-654, – 162 vərəq.

və şərhli izah olunmuşdur. Həmçinin orta əsr əlyazma kitablarının nüsxədən nüsxəyə köçürülərək çoxaldılan zaman onların mətnlərinin müxtəlif xarakterli təhriflərə məruz qalmasından söz açılmışdır. Bu təhrifləri aradan qaldırmaq üçün istifadə edilən bir sıra mətnşünaslıq metod və üsulları izah edilmişdir. Orta əsr əlyazmalarında yol verilmiş təhriflərin bir qisminin ərəb əlifbasının çətinlikləri ilə bağlı olsa da Mirzə Kazımbəyin dediyi kimi “*katib diqqətsizliyindən və ya savadsızlığından*”³² da irəli gəlmiş müyyən edilmişdir.

Paraqrafda “Kənzül-irfan” altı ədəd Bakı əlyazma nüsxəsinin hər birinin geniş şəkildə elmi-paleoqrafik təsviri verilmişdir. Paleoqrafik tədqiqat zamanı ən qədim nüsxədən müasir nüsxəyədək olan xronoloji ardıcılıqdan istifadə edilmişdir: B-86 şifrli əlyazmanın köçürülmə tarixi rəbius-səni ayının 27-si 993-cü ildir (2 aprel cümə axşamı, 1585-ci il), ölçüsü 11.5x20 sm, həcmi 163 vərəqdir. Katibi Abduddai Nəməqi ibn İsmaildir; C-560 şifrli əlyazmanın köçürülmə tarixi zil-hiccə ayının 26-cı günü 1038-ci ildir (22 iyul bazar ertəsi 1628- ci il), ölçüsü 19x24.5 sm, həcmi 126 vərəqdir. Katibi İbn Cəmaləddin Məhəmməd Nurəddindir; C-523 şifrli əlyazmanın köçürülmə tarixi hicri Zilhicce ayının 3-ü 1073-cü ildir (7 iyul cümə günü, 1663- ci il). Ölçüsü 14.5x26.5 sm, həcmi 289 vərəqdir. Katibi yoxdur; M-366 şifrli əlyazmanın köçürülmə tarixi 1084/1702-ci ildir, ölçüsü 14.5x20 sm, ümumi həcmi 253 vərəqdir. Katibi Abdullah Mumin bin Mübarək Maçuzidi; C-654 şifrli əlyazmanın köçürülmə tarixi 1123/1711-ci il, ölçüsü 19x30 sm, həcmi 163 vərəqdir. Katibi Məhəmməd Yəhya bin Məhəmməd Muhsindir; B-38 şifri altında saxlanılan bu əlyazmanın əvvəli və sonu naqisdir. Ölçüsü 13.5x19 sm, həcmi 223 vərəqdir.

Əlyazma mətnlərində istifadə edilən mətnşünaslıq işarələrinin əhəmiyyətini göstərmək üçün onları nümunələrlə izah etmişik. Mətdə səhv hesab edilən sözün üzərində “صح” şərti işarəsi qoyulur və həmin işarə altında mətnin haşiyəsində düzgün hesab edilən variant verilmişdir. Məsələn: 157^b/22 ۷ منها ان الله يامر بالعدل و haşiyədə isə yenidən mətdəki işarəni qeyd edərək nüsxədə düşən sözü qeyd etmişdi والاحسان صح Hər bir şərti işarənin mənası əlyazmaların təsviri zamanı

³²Казем-Бек, М. Избранные произведения / М. Казем-Бек. – Баку: ЭЛМ, –1985. – 420 с.

verilmiş və nümunələrlə göstərilmişdir.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafı **“Kənzül-İrfan” əsərinin Bakı əlyazma nüsxələrinin müqayisəli-tekstoloji təhlili** adlanır. Bu paraqrafda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mövcud olan 6 əlyazma nüsxəsinin hər birinin ayrı-ayrı tekstoloji təhlilləri aparılmış daha sonra əsas götürülən C-654 şifrli nüsxə ilə müqayisə edilərək doğru variant göstərilmişdir. Müqayisəli-tekstoloji təhlil zamanı **“Kənzül-İrfan” əsərinin müəllif mətninə yaxın və əsas götürülən C-654 şifrli əlyazma üzə çıxarılmışdır.** Təsvirlərdən görüldüyü kimi, nüsxələrdən bəziləri qüsurlu və ya yarımçıqdır. Nüsxələrin ikisi geniş həcmli (C-654, M-366), üçü orta həcmli (B-86, C-523, C-560), biri kiçik həcmlidir (B-38). C-523 şifrli nüsxənin əvvəli naqisdir, B-38 şifrli nüsxənin əvvəli və sonu naqisdir. Paraqrafda tədqiqat nəticəsi olaraq nüsxələrin tərkib hissələri araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, M-366 və C-654 şifrli nüsxələr tam 20 kitabdan ibarətdir. C-560 şifrli əlyazma 17 kitabdan, C-523 şifrli əlyazma 16 kitabdan, B-86 şifrli əlyazma 12 kitabdan, B-38 şifrli nüsxə isə 8 kitabdan ibarətdir.

Beləliklə, **“Kənzül-İrfan” mətninin tədqiqi zamanı nüsxələrin tutuşdurulması və müqayisə edilməsi yolu ilə aydın olur ki, onlar arasında həm cüzi həm də mühüm fərqlər vardır.** Bunun səbəbləri paraqrafda şərh edilərək əsas amil kimi, nüsxənin köçürüldüyü ərazi, katibin söz ehtiyatının azlığı, qədim sözün nisbətən daha müasir sözlə əvəz edilməsi, katib xətası göstərilmişdir. Bu və ya digər səbəblərdən yaranan bu fərqlər üzə çıxarılmışdır. Məsələn:

- “نور” kəlməsinin “منور” kəlməsi ilə əvəz edilməsi;
- “الرسالة المبعوث” kəlməsinin “الرسالة المنعوت” kəlməsi ilə əvəz edilməsi
- “علم الشرعية” kəlməsinin “الاحكام الشرعية” kəlməsi ilə əvəz edilməsi
- “ارادة” kəlməsinin “علي” kəlməsi ilə əvəz edilməsi
- “انواع الاول” kəlməsinin “نوع” kəlməsi ilə əvəz edilməsi
- “يريد الوصية” kəlməsinin “يريد الوصف” kəlməsi ilə əvəz edilməsi

Şəxs əvəzliliklərinin dəyişməsi:

- C-1b) هو فن من فنونه – هي فن من فنونه B-86- əvəzlənməsi- هو فن من فنونه – هي فن من فنونه C-560 هو كف شرعي – هي كف شرعي

- تلك الايات بيرد الغليل – ذلك الايات بيرد الغليل B-86 əvəzlənməsi ذلك – تلك في ينقيح ذلك – في ينقيح تلك C-560, (1b),

Müəyyən kəlmərin dəyişməsi:

- فيكون من اطلاق الملزوم و ارادة – B-86, C-560 əvəzlənməsi ارادة – علي (8a) فيكون من اطلاق الملزوم و علي
- (8a) كان كذلك و قد نسخ – كان كذلك فنسخ B-86 əvəzlənməsi قد – ف

Cümlələrin əlavə və ixtisar edilməsi:

- B-38, M-366 da kitabın lənəqlərini qaytarır cümləsi mətəndə yoxdur. C-560, C-654-də isə tam mətn verilmişdir. و قيل: المصحف الذي بيد الناس و الضمير في لايمسه يعود الي الكتاب لانه اقرب، فعلي القول الاول: لا يمسه الا الملائكة المطهرون من الذنوب.

- M-366-da ayənin bir hissəsi yazılmamışdır, C-523, C-560, C-654-də tam mətn belədir:

قال في موضو اخر و الذين هم علي صلوتهم يحافظون و في موضع اخر الذين هم علي صلوتهم دائمون فقيل المحافظة متعلقها الافعل والحدود و الشرائط والمداومة متعلقها التكرار بحسب الاوقات.

Mətəndə söz birləşmələrinin və cümlələrin nadirən də olsa təkrarlanması hadisəsinə rast gəlmək mümkündür. Təkrarlanmış hissə mötərizə içərisində göstərilmişdir.

الثانية: اللفظ الدال علي الماهية اما ان يدل عليها من حيث هي لا بقيد (2^b) C-560 وحدة او كثرة اولا، و الاول المطلق و الثاني إن دل بقيد وحدة (او كثرة اولا، و الاول المطلق و الثاني إن دل بقيد وحدة) فاما معينة فهو العلم و المضمّر.

Mətnin içərisində kəlməsi iki dəfə keçir. Digər nüsxələrdə bu söz bir dəfə işlənir. M-366(2^a) nüsxəsində isə həmin söz olan cümlə ümumiyyətlə yoxdur.

الثانية: اللفظ الدال علي الماهية اما ان يدل عليها من حيث هي لا بقيد وحيدة فاما معينة فهو العلم.

B-38 və C-523 nüsxələrinin əvvəli naqis olduğu üçün bu nüsxələrdə yuxarıdakı mətn yoxdur. Düzgün variantı B-86, C-654 nüsxələrində yer almaqdadır:

الثانية: اللفظ الدال علي الماهية اما ان يدل عليها من حيث هي لا بقيد وحدة او كثرة اولا، و الاول المطلق و الثاني ان دل بقيد وحدة فاما معينة فهو العلم كزيد المضمّر.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində tədqiqatın ümumi məzmunundan doğan müddəalar və yekun qənaətlər ümumiləşdirilərək aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

–XIV əsrin sonu XV əsrin əvvəllərində yaşamış Əbu Abdullah Miqdad əl-Hilli təkcə böyüyüb boya-başa çatdığı Hillədə deyil, onun hüdudlarından kənarda, xüsusilə təhsilini davam etdirdiyi Nəcəfdə, Səfəvilər dövlətinin paytaxtı olan Təbrizdə də istedadlı fəqih kimi tanınmışdır;

–Əbu Abdullah Miqdad əl-Hilli haqqında istər ilk mənbələrdə, istərsə də tədqiqat əsərlərində verilmiş məlumatlar ziddiyyətli olmuş və bunun nəticəsində onun anadan olma və ölüm tarixləri, eləcə də neçə il yaşaması haqqında verilən məlumatlar əksər hallarda bir-birini təkzib etmişdir. Araşdırmalarımız nəticəsində onun 746 / 1346-cı ildə Hillənin Süyur kəndində dünyaya gəlməsi və təqribən 80 il yaşaması, 826/1423-cü il cəmədiəl-əvvəlin 25-ci günü isə Nəcəfdə vəfat etməsi və orada dəfn edilməsi dəqiqləşdirilmişdir;

–Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin həyatı, ailəsi, ustadları, tələbələri haqqında orta əsr mənbələri əsasında ilk dəfə geniş məlumat verilmiş, onun islam elmləri sahəsində yazdığı əsərləri üzə çıxarılmışdır;

–Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin istifadə etdiyi “Hilli” nisbəsi orta əsr və müasir qaynaqlar əsasında araşdırılmış və həmin şəhərin müsəlman Şərqi əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir;

–Qaynaqlardan ilk təhsilini Hillə və Bağdadda aldığı, sonra elm mərkəzi olan Nəcəfə gedərək təhsilini davam etdirməsi məlum olmuşdur. Həmçinin, həmin mənbələr əsasında, Fazil Miqdadın zamanəsinin tanınmış alimi olan Şəhidi-Əvvəl kimi tanınan Məhəmməd ibn Məkkinin şagirdlərindən olması dəqiqləşdirilmişdir;

–Orta əsrlərdə geniş vüsət alan İslam hüququna həsr edilmiş fihi-təfsir elmindən bəhs edən “Kənzül-irfan” daha çox yeni-yeni elmi müddəalardan ibarət olan mükəmməl əsərdir. XV əsrdə məktəb və mədrəsələrdə daha çox tədris olunan kitablar arasında yer almaqla bərabər, dövrümüzdə də istər fiqh, istərsə də təfsir elminin öyrənilməsində mənbə kimi əhəmiyyətlidir;

–Quranın fiqh baxımından təfsirinə həsr olunmuş bu əsəri yazarkən alim qaynaq kimi təfsir, hədis, fiqh və tarix elmlərinə dair əsərlərdən istifadə etmişdir. Bu əsərini digər fihi təfsirlərdən fərqləndirən və üstün cəhəti ondan ibarətdir ki, adı çəkilən əsər fihi mövzulara görə düzülüb, həmçinin terminlərin leksik və terminoloji mənalari izah edilmişdir;

–Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsərinin dünya ölkələrinin institut, muzey və kitabxanalarının tərtib etdiyi kataloqlardan əldə olan sayının - 67 ədəd əlyazma, 3 daşbasma nüsxəsi və müasir çap nüsxələri də aşkarlanmışdır;

–AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən və tədqiqata cəlb edilən 6 ədəd əlyazma nüsxəsinin hər birinin ilk dəfə geniş şəkildə paleoqrafik təsviri verilərək mətnşünaslıq baxımından izah edilmişdir;

–Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsəri Azərbaycanda ərəbdilli fiqhi-təfsir sahəsində yazılan əsərlər sırasında ilk tekstoloji tədqiqat işi olmuş və bu sahədə aparılacaq tədqiqatlarda dəyərli mənbə kimi qiymətləndirilir;

–Əbu Abdullah Miqdad əl-Hillinin “Kənzül-irfan” əsərinin tekstoloji xüsusiyyətləri geniş şəkildə araşdırılaraq müqayisəli təhlili edilmiş, əlyazmalar arasında istər irihəcmli, istər kiçikhəcmli nüsxə fərqləri müşahidə edilmişdir: Kiçik nüsxə fərqləri dedikdə ayrı-ayrı sözlərin müxtəlif şəkildə yazılmasından, bir söz və ya ifadənin yerinə başqa bir söz və ifadənin işlənməsi, iri nüsxə fərqləri dedikdə isə, əsərin bütün fəsilələrinin ayrı-ayrı hissələrinin ixtisar edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmçinin, nüsxələrdə bəzi mövzuların ixtisar edilməsini və ya ayrı-ayrı cümlələrin mətndən çıxarılması, katib xətaları müəyyən edilmişdir.

Əsərin C-654 şifrlı nüsxəsi müəllifin ölümündən 297 il sonra köçürülməsinə baxmayaraq daha kamil mətn kimi daha az təhrif olunması və müəllif mətninə yaxın olması müəyyən olunmuşdur.

Dissertasiya işinin mövzusunə dair dərc olunmuş elmi əsərlərin siyahısı:

1. Hillədə yaşayıb – yaratmış böyük fəqihlər // Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi professor Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: Elm, – 10 – 11 oktyabr, – 2014. – s. 346-347.
2. Müsəlmanların həyatında fiqhın yeri və əhəmiyyəti // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

- Əlyazmalar yandır, – 2016. №1, – s. 82-85.
3. Miqdadın “Kənzül - irfan” əsəri fiqh tarixinə dair dəyərli mənbə kimi // Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti “Müqayisəli Ədəbiyyatşünaslığın Aktual problemləri” elmi-nəzəri konfrans, – Bakı: ADMİU mətbəəsi, – 14 fevral, – 2017, – s. 213-217.
  4. Görkəmli islam hüquqşünası Fazil Miqdad və onun “Kənzül – irfan” əsəri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universiteti “İslam Həmrəyliyi – 2017: Reallıqlar və Perspektivlər” mövzusunda Respublika elmi - metodik konfransının materialları, – Bakı: – 25 – 26 aprel, – 2017, – s. 331-332.
  5. Fazil Miqdadın ustadları və müasirləri // – Bakı: AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası Gənc tədqiqatçı, Elmi – praktiki jurnal, – 2017. III cild, №1, – s. 183-187.
  6. Fiqhin təsnifatı və Fazil Miqdadın “Kənzül-irfan” əsəri // – Bakı: AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Elmi əsərlər, – 2017. № 2(5), – s. 109-113.
  7. Fazil Miqdad əsərlərinin dünya kitabxanalarında mühafizə edilən əlyazmaları // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. İslam ölkələrinin mədəniyyəti, ədəbiyyatı və tarixinə dair əlyazma abidələrinin tədqiqinə həsr olunmuş “Azərbaycan əlyazmaları dünya kitabxanalarında” II Beynəlxalq elmi-nəzəri konfransın materialları, – Bakı: Elm və təhsil, – 29 noyabr, – 2017. – s. 33-35.
  8. Fiqhi təfsir ənənəsində “Kənzül-irfan fi fiqhil-Quran” əsərinin yeri // – Bakı: Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi Bakı İslam Universiteti. Elmi Axtarışlar, Elmi məqalələr toplusu II buraxılış, – 2018. №2, – s. 48-53.
  9. Şərqi elm və mədəniyyət mərkəzi Hillə və alimləri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Böyük Azərbaycan şairi 650 illik yubileyinə həsr olunmuş İmaddədin Nəsimi: Sələflər və xələflər – orta əsrlər əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi problemlər” mövzusunda XVII ənənəvi Respublika elmi konfransının materialları, – Bakı: Elm və təhsil, – 24 iyun, –

- 2019, – s. 172-177.
10. Əbu Abdullah Miqdad əs-Süyuri əl-Hillinin elmi irsi // АМЕА Мəһəммəd Füzuli adına Əlyazmalar İstitutunun 70 illik yubileyi münasibətilə keçirilmiş “Azərbaycan Əlyazmaları Dünya Kitabxanalarında” mövzusunda V beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı-Naxçıvan: Elm və Təhsil, – 30 noyabr, – 2020, – s. 139-141.
  11. Произведение Фазиля Мигдада «Канзуль – Ирфан как сокровищница древних научных знаний // – Київ: Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко Издательский дом Дмитрия Бурого Научное издание «Язык и культура», – 2018, Выпуск 21, Том I (190), – с. 256-261.
  12. Научное наследие Абу Абдуллаха Мигдада Ас-Суйури Ал-Хилли и его труд «Канзул-ирфан» // Міжнародний гуманітарний університет. Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія. Збірник наукових праць. Видавничий дім «Гельветика» – 2019. Випуск 43, том 2, – с. 28-31.
  13. Əbu Abdullah Miqdad əs-Süyuri əl-Hillinin elmi irsi və “Kənzül-irfan” əsəri // – Bakı: АМЕА Filologiya və sənətsünəşliq, – 2020. №1, – s. 92-96.
  14. The Scientific Legacy of Abu Abdullah Migdad as – Suyuri al – Hilli his work “Kanzul – İrfan”// – Baku: Azerbaijan National Academy of Sciences Institute of Manuscripts named After Muhammad Fuzuli. Manuscripts Don't Burn. Əlyazmalar yanmır İngilis dilində buraxılış, - 2021. – №1(12), January – June Vol.7 No:1, – p.77-83.
  15. The “Kenzul – irfan” by Abu Abdullah Migdad al – Hilli // Cultural Heritage Environment, Scientific Researches and Tourism under the Pandemic circumstances Conferense Proseedings, 9th International Conference “Ohrid-Vodici 2021”, – Ohrid: – 17 – 19 January, – 2021, – p. 136-140.

Dissertasiyanın müdafiəsi "30" *sentyabr* 2022-ci il tarixində saat 14⁰⁰ AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.31 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001. Bakı şəh., İstiqlaliyyət küçəsi 53. AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Ədəbiyyat Muzeyi.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "29" *avqust* 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.08.2022

Kağızın formatı: A5

Həcm: 37285

Tiraj: 100